

FAZEKAS MIHÁLY.

— Harmadik és befejező közlemény. —

Látni való, mennyit veszít a jóízű parasztörténet e tündéries machinatióval. Alakjai teljesen elvesztik önállóságukat, cselekvő képességüket; eszközei a velök könnyen játszó tündéri hatalmaknak. A darab végén a harmadik boszú helyett Matyi nagylelkű bocsánata épen a cselekvény szerkezetét rontja meg; a sok tündérkedés s a feleslegesen beszótt szerelmi történet csak szétzaggatja az amúgy is gyengén componált darabot. Átalakúl Matyi jelleme is kit Balog — hogy restségét valamivel mégis magyarázza — latinul is sejtő félművelt parasztnak fest: »Majd bizony, aki annyit tud diákul, az eke szarva után kapaszkodjon!« (I. felv. 3. jel.) Erősen átalakúl a stíl is; Fazekas egyszerű magyaros népiessége helyére a Raimund-féle humorizáló stíl lép, keresett naivságával, bohóskodó kardalaival. (Mint pl. az utolsó jelenetben Szelidates, az ispán s a kisbíró beszélgetése.)

A darabért különben az egykorú critica sem igen lelkesedett. A *Jelenkor* *criticusa* mindössze annyit jegyez meg, hogy »a bohózat botrány nélkül mulattatá a közönséget, ennél többet pedig a színművek e nemétől nem igen kívánhatni.«¹ Két év múlva pláne *Dobrossy István* († 1854, Kölcsey orsz. gy. naplójának kiadója, Scribe, Shakspeare fordítója) épen el is itéli: »Lúdas Matyi is egyike azon szerencsétlen daraboknak, melyeken a közönség unatkozni, boszankodni és a színháztól elidegenülni szokott. Az eredeti Lúdas Matyi a természet nyers, erőteli, magába zárkózott fia, ki mindent tesz; de szerző ennek ellenére egy léha, könnyelmű, félkegyelmű ficzkót pajzánkodtat előttünk, kinek láttára elszomorodunk, s kit a lelkek orron fogva hurczolnak. stb. stb.«² A többi is a negyvenes évek kedves polemikus modorában van megírva; megtámad benne szerzőt, dramaturgot tudatlanságukért, féleszúságököért. Igaz, hogy a *Társalkodóban*³ *Fáncsy Lajos* hasonló módon felel neki: »éretlen ficzkó szemtelen korholási . . . iskolakerülő . . .« jellemzik e

¹ *Jelenkor*, 1838. 409. l.

² *Jelenkor*, 1840. 357. l.

³ *Társalkodó*, 1840. 98. sz. dec. 5.

hangot; siet megvédeni Lúdas Matyit, melyet »egy nem kis tekintetű tudósunk fülem hallatára a paródiák koronájának, classica paródiának neveze«. Stíljét — elég helytelenül — Aristophanes s a görög comoediák idézésével védelmezi. Balog darabja voltaképen sem Dobrossy tulzó korholását, sem Fánecs nagy dicséretét nem érdemli meg. Igaz, a mi jó van benne, az csak Fazekas roncsa; azonban a kezdő magyar bohózat-irodalomban annak idején minden gyengeségei mellett is számot tett, s népies tárgyával új utat jelöl, melyen kevéssel utána már Gaal és Szigligeti nagyobb hatással, több belső értékkel haladnak.

Teljesen Balog szindarabját követi *Tatár Péter* (Medve Imre) feldolgozása is: „*Lúdas Matyi élete és kalandjai, tündéries szép historia*“, mely már harmadik kiadásban tizezzel terjed a nép között. Természetesen költészetről vagy más ilyesről nem is szólhatunk benne, mindössze az a figyelemre méltó a nyolczvanhat oldalas unalmas feldolgozásban, hogy a szerző talán változatosság okáért vagy helytelenül alkalmazott Petőfi-tiszteletből *Szilaj Pista*-ból s *János vitézből* nagy lelki nyugalommal szórul-szóra átvett valami másfélszáz sort, mindössze annyit változtatva, hogy *Jancsi* vagy *Pista* helyett természetesen *Matyit* ír.¹

*

Fazekas munkájánál utolsó, de mindenesetre igen fontos szempont, midőn mint democratá irányművet vesszük vizsgálat alá. Irányeszméje magyarazza nagy népszerűségét; ez emeli ki a korabeli irodalomból s kapcsolja össze egész sorával azon műveknek, mik vele együtt egy czélért: a földesurak kegyetlensége ellenében a jobbágyság, a nép szabadságáért, emelkedéséért küzdenek. Lúdas Matyi ily szempontból nem csak mint irodalmi mű, de mint történeti tényező is tekinthető, s ebbéli fontossága bizonyára nem kisebb, mint irodalmi szempontból vett nem csekély értéke. Mit fejez ki kora hangulatából, mennyiben érti meg százada gondolatait, mennyire van előre a democratá eszmék haladásában, hogyan illeszkedik be ezek hazánkbeli fejlődésének folyamatába: e kérdések jelzik e szempont fontosságát s a felelet mutatni fogja Lúdas Matyi értékét ebben a tekintetben is.

Az a törekvés, hogy az elnyomott nép, a nyomorú sorsú jobbágyság helyzetén segíteni kell, véres tettekben már a Dózsa lázadás óta, mint irodalomban felmerülő gondolat szintén igen régen jelentkezik a magyar történetben. Először mint *Heltai* egy

¹ Ime a megfelelő helyek: *Tatár Péter* 1883-i kiadásában 15—16. oldal megfelel *Szilaj Pista*, 77—78. o.; 31—34. o.: *János vitéz*, 5—7. l.; 34—35. o.: *Szilaj Pista* 82—83. oldal Petőfi népies kiadásában, Athenaeum 1890.

Van még Lúdas Matyinak egy rimés átdolgozása is *Csengeri János*-tól (Magyar Mesemondó, 47. sz. Méhner, 1891.), mely szorosán követi Fazekast, de magyaros formája daczára magyarosságban, népiességben, eredetiségben messze mögötte marad. Lásd róla *Közma Andor* cikkét: *Nemzet*, 1891. 90. sz.

két meséjének (1566.) leleplezetlen tanúlsága; majd mint az igazságtalanul elnyomott és megvetett nép cynicus, durva és szintén igazságtalan gúnyja a hatalmasokkal szemben: *Markalf*ban (1577), mint a jogegyenlőség bölcselmi gondolata először *Apáczai Csere János*nál tűnik fel.¹ Tudjuk, hogy Markalf keserű gúnyja jobban hatott, mint a félreismert, üldözött s korán feledett philosoph író mély gondolata, s a nép századokig csak Markalf keserű s durva humorával tűrte az elnyomatást, s legföljebb a mennyei igazságszolgálatás vigasztaló gondolatával, s ha alkalmá nyílt, annál kegyetlenebb boszúval könnyített magán. Azonban — hogy ily messzire ne menjünk — már a múlt század végén meginduló democrata mozgalmak nem is az Apáczai gondolatából s nem a Markalf-féle hangulatból fakadtak; forrásuk, mint Európaszerte minden democrata gondolaté, a francia s angol felvilágosító irodalomban keresendő. Midőn íróink a felújulás korában a külföldi s főleg a francia irodalom felé fordultak: seregestől nyomultak feléjük új, merész és nagy gondolatok; a francia philosophok, regényírók, költők munkái telve eddig nem hallott merész eszmékkel az emberiség rendeltetése, jelen helyzete s jövője felől; szabadelvű s democrata gondolataik öntudatlan s teljes erővel kapják meg magyar olvasóikat, szellemök elragadja, új eszmeviláguk teljesen meghódítja őket. A legnevezetesebb ily munkák hamarosan találnak fordítókra, s az akkor csekélyszámú magyar közönség kezd megösmernedni az idegenből átláptált s mégis oly igaz gondolatokkal, s a felvilágosultak, az »aufklärísták« növekvő csoportja lassan-lassan egy új korszakot, egy új Magyarországot készít elő, mit — a mig valóságban nem jött el — utópiákban, ábrándokban képzelnek el, rajzolnak le. Egyelőre ez új gondolatok leginkább a külföldi híres utópiák fordításaival hatolnak a magyar szellembe. Jól esett legalább ábrándozni mások szép s ártatlan ábrándjain, s valahol a fellegek közt, a költészet birodalmában valósítani meg mindazt, mit saját országukban, saját korukban megkísérteni úgy is hasz-talan lenne. Így *Fenelon Telemaque*-ját 1755-ben lefordítja *Haller László*, s 1781-ben másodszer *Zoltán József*, *Swift Gulliverjét*, melyben az ábrándokat a jelent sujtoló epés gúny pótolja, 1783-ban *Györfi József*, *Sintenis Keresztély Fridrik* liberális utópiáját *Hal-lónak boldog estéjét*, 1788-ban *Gelei József*, *Barclay János* híres politikai regényét, *Argenist Boér Sándor* s *Fejér Antal* (1792), 1793-ból való *Voltaire Candidejének* egy névtelen fordítása is. Szintily lelkes és rajongó ábrándozással várja a szép jövőt, a democratismus diadalát *Nagyvátai János* eredeti utópiája is: *A XIX. században élt igaz magyar hazafinak örömrói*.

Korántsem szabad azonban ezek democrata irányzatát a mai értelemben venni. E művek egy része még a XVII. századból való, s nagyrészt inkább felvilágosultak, mint democraták. Argenis,

¹ 1655. Magyar Encyklopaedia. X. r. 27., 28. p.

Telemaque, Gulliver politikai irányzatukban a felvilágosult s humanus monarchia s nem a népuralom hívei. Ideáljuk körülbelül a művelt, philosoph, humánus absolutismus, mely a népet kegyesen vezeti a boldogulás és jólét felé, a nélkül, hogy a népnek öniállóságot, függetlenséget adna, mely könnyít a jobbágyság nehéz helyzetén, a nélkül, hogy terhétől teljesen felmentené, s mindég természetesnek sőt szükségképeninek tartja az osztályok rangkülönbségeit. Ha Hallóban a halálbüntetés el van is törölve, s Argenisben a törvény »mindenekre egyenlő«: mindez csak ember-szerető javítás, de nem egyenlőség, s Fenelon a különböző rangokat különböző ruhával akarja elkülöníteni. Olyan írók, kik a parasztsággal rokonszenveznek, mint *Orczy Lőrincz* is (*Beszéd a szegény paraszt néphez*, 1756), a római idyllicusok módjára csupa boldogságot látnak a nép életében, s nem látják, hogy a pór egyszerűsége voltaképe keserves szegénység, a boldog középszer: nélkülözés, élete századokon keresztül túrt és megszokott robot, látszó elégedettsége: kényszerű közönyösség.

E conservatív állásponton áll, bár egy lépéssel magasabban, maga *Bessenyei* is. Ő már látja a jobbágyság sanyarú helyzetét (mit Mária Terézia is elősmer és javít az úrbéri szabályzattal s a szabad költözési jog megadásával), s alig van munkája, melyben a szegény nép számára még hathatósabb segítséget ne sürgetne, azonban alapjában az ő eszméje is, mint az előzőké: az alkotmányos monarchia, a rendi alkotmány. »Oh boldogok azok, kik igaz királyoktól függhetnek! Jó vezérek alatt mindenféle uralkodás módja jó, rosszak alatt mind rossz,«¹ — mondja *Tarimenesben*. Ez egyben tér el nagy mesterétől, Voltairétól, kit másban mindenben követ, s ugyanazon praemissák után egészen más következtetéseket von le. Politikai regényében, a máig kiadatlan *Tarimenes utazásában*, mit pusztakovácsi remeteségében ír magának (mert kiadására a censura miatt nem is gondolhat), fejt ki ebbéli nézeteit. *Bessenyei*, — kiről Csokonai ez időtájtban úgy ír, hogy »a dolgok esmerőji nem tudják meghatározni, akkor volt-e nagyobb, mikor Bétsben a betsületnek s a hazafiuságnak közpiatzán tündöklött, vagy most, midőn Bakonyszegen a mi Horizonunk else-tétedését úgy nézi, mint a földünk golyóbissa alá fordult, de azért teremteni meg nem szűnő nap,«² *Bessenyei* a magyar nemzet boldogságát népe jóléte s boldogulása nélkül nem tudja elképzelni, de nem tartja viszont megvalósíthatónak s hasznosnak a legegyszerűbb megoldást, a jogegyenlőségét sem. Alkotmányos, felvilágosult monarchia az ő ideálja, mely pártolja, vezeti, boldogítja a szegény népet, s hatalmát, természetes fensőbbiségét az alacsonyak védelmére, emelésére fordítja. »A hatalom akkor legerősebb, mikor

¹ A Tóth Zsigmond-féle kézirat bevezetésében s II. k. 51. oldalán.

² Csokonai levele Márton Józsefhez. Akad. kéziratár. Magy. ir. lev. 4 r. 155. sz.

legigazabb; akkor legállandóbb, mikor legirgalmassabb. Hiába dicsekszik az uralkodó, ha népe könnyez és fohászkodik. Az uralkodik híven és igazán, kiben országa örvend, és a ki népét érezhető jókkal s nem ígéretekkel szereti. Minden emberi társaság törvényes igazságának és boldogságának kútfeje csak egy: a közakarat.« Ime pár jellemző sor gondolkodására. Előtte a zsarnok uralkodó gyűlöletes. »Veszszén el hát minden hatalom, mely a levertett természetnek véres sebeiben fogamzik és könyhullatásokban virít.« »Micsoda öröme lehet egy oly hatalomnak, mely csak azért parancsol, hogy utáltassék? Valaki különös szerencséjét hazájának közjavától megkülönbözteti: ostora az egeknek s átka a világnak.« Regénye leggyűlöltebb alakjait így jellemzi s beszélgeti: »Királyi kötelességének dicsőségét abban keresi, hogy ő élhessen egyedül torkig való bőségben, szomorú sorsában szüntelen haldokló népét pedig inség emészsze.« »Én azért vagyok gazdag, hogy népem szegény, azért hatalmas, hogy országaim rabok. A gazdagság a népet kevélylyé, a szabadság makacscsá teszi; tedd szegénynyé, rabbá s uralkodj.«

E humanisztikus elvek mellett azonban kivihetetlennek tartja a Voltaire-féle teljes egyenlőséget, s helyesnek, szükségképeninek az osztályok s rangok fennállását. Egy ízben elméletileg megengedi ugyan, hogy a teljes egyenlőség: igazság és jogosult, azonban »a társaságbéli közboldogság némely igazságokat örökre befedez, mivel azoknak felfedezésekkel önmaga sem állhatna fenn«¹ Míg Voltaire elméletben elősmeri s hangsúlyozza a születési egyenlőséget, ámbár azt »szép, de mesés álomnak«, s az egyenlőtlenséget »sajnos, de legyőzhetetlen bajnak« tartja is: addig Bessenyei igazolhatóan s természetesen találja a rangkülönbségeket, s az erők különféle-sége alapján magyarázza s igazolja. Ennek folytán valóságos büszkeséggel néz a nemes s a »paraszti sokaság« közti különbségre. »Hála a gondviselésnek és kegyelmes uralkodónknak, hogy még mi magyarok mindekkoráig az emberi korban mint földesúri nemzet megmaradtunk. Tudod-é, mért nem élhet országunk gyűlésén a paraszti sokaság személyes vokssal? Azért, hogy nem birtokos, nem földesúr, hanem a nemesi karban élő nemzetnek örökös árendása. A nemesség nem veheti el tőle földjeit, de ő sem teheti soha, hogy attól ne szolgáljon, ne dézmáljon.« E viszonyban a pór helyzete az, hogy »a földműves birtokának örökös árendása, belőle ki nem üzhető és személyére szabad; ügyei nem úriszékek, hanem országos bíróságok elé tartoznak«. (III. k. 2. szakasz.) E conservatív alapeszmék keretében Bessenyei mindent megtesz a nép boldogulására. Atyai indulatot a földesúr, gyermeki hűséget kíván a jobbágy részéről. Minden erejével tiltakozik az urak igazságtalan

¹ Az idézetek a Tóth Zsigmond-féle kéziratból sorrend szerint: I. k. 33., 36. l., III. k. 4. l., I. 35. l., II. k. 47—48. l., III. k. 13. l. stb. (Múz. 1016 és 498. sz. Quart-Hung.)

zsarnoksága ellen. Már a Hólmiban (1799.) is kikel az elfogúlt úriszék ellen, s mikor Biharba vonúlva részt vett ennek ülésin: az elnyomott paraszt mindég védőjére talált benne. Bessenyei úgy képzelte a nemesség fensőbbtségét a pór felett legméltóbbnak, ha az jótettekben, atyai szelídségben s nem zsarnoki kegyetlenségben nyilatkozik.

Míg Bessenyei, ki 1784-től elvonúlva, pusztakovácsi remeté-ségében csak gondolatainak s könyveinek él, így gondolkodik: az alatt másokat a kitört francia forradalom lángja s eszméi lelkesítenek. A szegény jobbágyfiu, *Bacsányi*, mindjárt az első vérengzés után, 1789-ben ki tudja mióta táplált gyűlöletét önti ki »A franciaországi változásokra« irt nyolcz sorban. Szenvedélylvel szól a »rabság kínos kötelében« nyögő nemzetekhez, kiket rabigájuk koporsóba dönt, gyűlölettel a királyokhoz s a nemességhez, »kiknek vérét a természet kéri, hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri, — jertek s hogy sorsotok előre nézzétek, vigyázó szemetek Párisra vessétek«. Bizonyos, hogy e verset Fazekas is olvasta, ha másként, nem: Földi és Csokonai útján, kik dolgozótársai voltak a Felső Magyarországi Múzeumnak, melyben az megjelent.¹ A szegény nép sorsa mindinkább érdekli az írókat, nyomorúságuk mind merészebb szavakat ad tollukba, s erre a franciaországi események borzalmasságukban is csak bátorítók. Titokban megalakul a Martinovics-féle összeesküvés is. Tagjai szóval és írásban nagyobb rajongással és lelkesültséggel, mint józan megfontolással terjesztik nemes eszméiket, szép álmaikat az egyenlőségről. *Kármán*, e kor legkitűnőbb prózairója, maga is tagja ez összeesküvésnek, s dramatizált regénytöredékében, a *Fejvesztés*ben a Hunyadiak korabeli várúr fajtalan zsarnokságában festi a nép szomorú, védtelen sorsát. E mellett sok komoly, többé kevésbé értékes röpirat foglalkozik az alkotmány s a jobbágyság kérdésével. Mint egy egykorú író feljegyzi, az ily »könyvetskék zápora Pestet Budát hevennyében előntötte«. Hogy közülök csak a legnevezetesebbeket említsük: *Batthányi Alajos gróf* latin röpiratában (*Ad amicam aurem*, 4. fasc. 1790.) bár még haboz a királyság s a köztársasági kormányforma közt: Montesquieu szellemében von szoros korlátokat a király visszaélései ellen, kit nem is »isten kegyelméből«, de a népsouverenitas eszméjének megfelelően, a nép akaratából választottnak tart. Magas szempontjából terjeszti elő az ő idejében inkább szép, mint megvalósítható reformeszméit; erősen fakad ki a zsarnok ellen, szánja az elnyomott népet, s félti nemzetét a szükségkép közelgő forradalomtól. »Natura compressionis est illa, ut remoto impedimento res pressa in oculos etiam illius saliat, qui impedimentum removit . . . Tyranni! timete populum, qui nihil, quod perdat, habet, qui absque ulla rerum meliorum exspectatione in

¹ Földi barátja is volt Baacsányinak. Lásd levelét Kazinczyhoz: Váczy kiad. I. 215.

rabiem agitur . . . « Látja a szegény nép nyomorát: »Populus, servitute oppressus, certe illachrimari sorti suae debet, dum malis undique conflictatur et calamitatibus excruiatur. A servo non petitur, ut probus, justus et virtutis amans sit, sed ut videatur esse, licet eidem malum civem esse, dummodo bonum mancipium sit, quod plagis Domini sui dorsum commodat et propria voluntate caret.« Első, a ki a hazai börtönök borzalmaira rámutat, s indítványozza, hogy »nefas sit mortales subterraneis carceribus, ubi tenebrae, squalor, venenatae exhalationes et insecta regnant, mancipare . . . lex esto, ut omnis animadversio contumeliis et saevitia vacet . . . « stb. Laczkovics (Oratio ad proceres, Status regni Hungariae stb.) Rousseau hatása alatt ír a nemesség ellen, Hajnóczy (Dissertatio politica publica, 1791. stb.) a legkiválóbba a három között, sok már ma megvalósult gondolatot pendít meg: a miniszteri felelőség elvét, a modern népképviselői rendszert, az oktatásügy fejlesztését, a közteherviselést, stb. stb. *Nagyvátai János* már említett utópiájában álmadozik a XIX. századbéli szabad, boldog egyenlőségben élő Magyarországról.

E szép és merész ábrándoknak egyszerre véget vet az összeesküvés felfedezése s elfojtása. 1795. óta évekre elhallgatott minden szabad eszme. A jobbágyság sorsát még jóindulatú érdeklődés is alig kísérte; reformra, változásokra senki sem gondolt. Mikor *Nagy Pál* az 1807-i országgyűlésen érdekökben szót emel, a rendek gúnyosan szakítják félbe: »ne stultiset«. Maga *Kazinczy* is — mint leveleiből kitűnik — legfőljebb szánó érdeklődéssel nézi változhatatlan szenvedéseit, s csak a Rádayhoz hasonló kegyes urak dicséretével mutatja rokonszenvét az akkor »portékaszámba menő szegény jobbággy« iránt.¹ E hosszú, évekig tartó némaság, e látszó közöny után *Fazekas* munkája az első, a mely a jobbágyságról szólni mer, s szól nem a lemondó keseregés, nem a panasz hangján, de a humoros külső alatt komolyan figyelmeztetve, szinte fenyegetve az elnyomottak boszújával. E democraticus irányzat megvan már magában a tárgyban is, de hogy ily tárgyat választani a véres végű összeesküvés után merész volt, s a komoly tanúlságot le tudta és le merte vonni: ez adja meg *Fazekas* munkájának történeti értékét. Már maga a mese, hogy egy parasztfiu valami hatalmas urat elver: democraticus irányzatot ad valamennyi változatának. Már a legrégebb változat, a Roman de Trubert tudós ösmertetője, *Amaury Duval* kiemeli ezt: »La classe moyenne se vengait par des satires, par des sarcasmes, quand ce n'était pas par des émeutes à main armée, de leurs abus d'autorité, des dures vexations, qu'ils lui faisaient éprouver.«² Ezen irányzat feltalálható valamennyi változatában, egész az irodalmilag legértékesebb Mon oncle Benjaminig, mely szinte izzik a köztársasági

¹ Magyar Pantheon. Abafi: Nemz. ktár. 36. 18. 1.

² Histoire littéraire de la France. Tome XIX. page 735.

szellemtől, a királygyűlölettől. Fazekas nem jutott ideig. Életrajzában kiemeltem, mint alakul philosophiája a francia philosophok befolyása alatt szabadelvűvé, felvilágosodottá, azonban, mint Besse-nyeinél, ha meg van is gondolkodásában a francia radicalis phi-losophia minden eleme: kialakulni akadályozza azt nemzete történeti hagyománya, s megmarad körülbelül azon a conservativ álláspon- ton, mely Besse nyeié: minden tekintetben javítani kíván a jobbágy- ság sorsán, de nem izgat az osztálykülönbség ellen. Lúdas Matyi éle csak a zsarnok földesúr, s nem általában a nemesség ellen van irányítva; a haladás az előzőkhöz, Besse nyeihez képest azonban az, hogy Lúdas Matyi figyelmeztet, int óva először az elnyomot- tak igazságos és kegyetlen bosszújára. Ez irányzat aufklárista- verseiben kifejezett nézeteivel teljesen megegyezik. Azok felvilágosult gondolatai: a szabadság, a vallásegyenlőség, a tudomány rajongó tisztelete, a dézmát s taksapénzt fizető szegény jobbágyon való szánakozás, a háború gyűlölete, s különösen az »Alpesi bölcs« Rousseau-i gondolatai magyarázzák s kiegészítik Lúdas Matyi irányeszméjét. A ki philosoph elmével látja »az emberi semmi- séget«, a ki »nyílt okossággal s nemes értelemmel« nézi az emberek bűneit, hibáit, s

»Itéli . . . széltire a világ
Sorsát, gonoszságát, hibáját
S tetteit ez vagy amaz királynak . . .

az ilyentől természetes, ha az »alsó rend« érdekében így ír, sőt a Lúdas Matyiénál élesebb modort is magyarázhatónak vélnők. Fazekas előszava világosan mutatja ez irányeszmét, mit szükség- kép saját korára kell értenünk, mert a »hajdan«-ra az »elmúlt vad idő«-re való hivatkozás csakúgy a censura kedvéért történt, mint a hogy *Bánkbán* Tiborczának panasza is a századeleji job- bágys viszonyok képe, daczára hogy II. Endre jobbágya mondja azt. Fazekas idejében csak oly nehéz volt a szegény jobbágy sorsa; az ütleget, melyre hivatkozik, akkor is ép úgy kijárt igazsággal s igazságtalanul, mint a »hajdani vad időkben«. *Ellrich*, a nálunk járt német író érdekes könyvében (*Ungarn wie es ist*, Berlin, 1831.) külön kiemeli, hogy »sehol a világon nem botoznak annyit és annyira conamore, mint Magyarországon«.

»A ki erősebb volt, ugyanaz kényére bitangolt.
A lepótsékolt nép dühös indulatja kanócczal
Adta jelét olykor bosszújának, de oroszlán
Szíve kevésnek volt, hogy mint Matyi visszapofozza
Ami gromba tsapást vett a zabolátlan erőtlől.

Fazekas elejétől végig mint jogos bosszút festi az »oroszlánszívű« Matyi háromszoros visszaverését. Természetesnek tartja, ha a »lepótsékolt nép«, kin a hatalmasabb kényére bitangolt, dühös indulatjában kanócczal áll bosszút, s természetesnek, helyesnek Matyi kegyetlen bosszúját is. A Phaedrusi jelige is komolyan

kiemeli e tanúlságot, s óva inti a hatalmasokat az elnyomott »alsó rend« boszújától:

»Quamvis sublimes, debent humiles metuere,
Vindicta docili quia patet solertiae.

Ez eszme csak kevéssel is túlozva Claude Tillier moraljához vezet: »Avec les grands il vaut mieux se faire craindre, que de se faire aimer.« A szegény ijedezésre rákapatott jobbágy plasticus rajza, akik a vérben fekvő Döbrögi láttára egymást könyökkel titkon megbökik, kurta subájukat jelentősen rántják meg: ép annyira fejezi ki Fazekas szánalmát irántuk, mint azt, hogy ezek is érzik nehéz sorsukat, s örvendve látják a zsarnok megboszulását. A hatalmaskodó, tudatlan s gyáva Döbrögi, a szolgálalkú ispán: egész osztályt képviselnek, kiket a nép gyűlöl, költők meg meg is vet. Döbrögi megtérése, ki a hármass bosszú után

» . . . törvénytelenül nem bánt, hanem úgy, a hogy illik
Emberrátsaival; jól is végezte világát.

szintén jellemzi Fazekas irány eszméjét; a jobbágyokat a hatalmas földesúr »embertársainak« mondja, kikkel illik jól bántani, s urok csak így végezheti jól világát. A Döbrögi-féle zsarnokság méltó a Lúdas Matyi boszújára:

»Az Isten így bánik s bánjon valamennyi kegyetlen urakkal!

E sor fejezi ki leginkább Lúdas Matyi tendenciáját, melyben a figyelmeztetés csaknem fenyegetés alakjában hangzik. Talán Fazekas nem is akart ennyit mondani, de a nép, mely Lúdas Matyi történetét átvette és meséli, így fogta fel mindég a boszúálló parasztfiu izgató történetét.

Fazekas után — hogy tárgyamtól feleslegesen messzire ne térjek — a democrat eszmék fejlődését csak legfőbb vonásaiban rajzolhatom. E mozgalom a mint fejlődik a politikában, úgy jut kifejezésre az irodalomban is; több határozott tervvel a jobbágyviszonyok javítására, de minden izgató irányzat nélkül. Széchenyi reformjainak főjellemvonása: a rázkódás nélküli lassú haladás, e törekvéseken is megfigyelhető. A jelenre való minden keserű vonatkozás nélkül vetik fel újításait, mik még az előző kor conservatív szellemében leginkább a jobbágyság anyagi jólétére czéloznak. Maga *Széchenyi* gyakran csak nemzetgazdasági szempontból ajánlja a jobbágysággal való jó bánásmódot, a dézma és robot eltörlését. Bár *Hitelét* a táblabírák parasztlázítással vádolják: határozott jogegyenlőségről benne egyelőre szó sincs. Azonban már a *Stádiumban* (1833.) indítványozza a törvény előtti egyenlőséget, a nemtelenek védelmét, ezek birtokképességét, fejtegeti az ősiségi jogot, a nélkül, hogy a rangkülönbség eltörlésére gondolna. Azt azonban világosan látja, hogy a főrendek, kik — szerinte — »há a jobbágyokról van szó, úgy itélnek, mint tunguzok és bas-

kirok«, eljárásukkal csak veszélyeztetik a nyugodt fejlődést; jól tudja, hogy a nemességnek önként és sürgősen kell segíteni a jobbágyság sorsán, mert »a mi ma még köszönettel fogadtatnék, holnap semmibe vétetni s csak bosszantani fog«. E reform gondolatokat le is írja *Fáy András* a *Béltelky-házban* (1832.), abban a regényben, mely a régi roskadozó világ s az új, alakuló társadalom közti ellentétet oly tanulságosan festi. A kik e regényben megértik az új kor gondolatait: jobbágyaiknak mind kegyes, jótévőurai. (Pl. Régéczy báró vagy Rónapataky generál. Érdekes, hogy ily humánus főuraink csakugyan voltak is. Fáy leírása a részletekben is ráillik pl. Zichy József gróf komárommegyei gazdaságának reformjaira.)¹⁾ Mindez azonban a nemes s a nemtelen közti különbségen mit sem változtat; csak az úr jósága, kegyessége nagyobb, de a két osztály közti úr továbbra is áthidalhatlan. Ez ellentétet talán az egész magyar irodalomban legjobban *Kisfaludy Sándor* fejezi ki, kiválólag a magyar nemesi középosztály e conservatív költője. (*Dárdai-ház*, 1825. »Ura vagyok én jobbágyaimnak, nem nyomorgatója.«)

Az országgyűlések hangulata is ilyen: szívesen segítenek a nép ügyén, de még mindig fenntartva a nemesség régi sérthetetlen kiváltságait. Az 1807-es, az 1832—36-os országgyűlés szónokai, bármily jóindulattal viseltetnek is a jobbágyság iránt: ősi szabaddalmaikkal büszkén különböztetik meg magukat. Legkiválóbb tagjai ily módon mind a nép mellett foglalnak állást. Maga *Deák* a jobbágyviszonyok javítását törvényhozói kötelességnek tartja, s a jobbágy személyi szabadságát nem úgy kéri »mint kegyelmet vagy ajándékot, hanem úgy sürgetem, mint igazságot, mint just, mely a természet törvényei szerint jobbágyainkat is illeti . . . kívánom nyolcz százados constitutióink nyolcz százados igazságtalanságát enyhíteni«. (1833. máj. 2-i beszéde.) Ily nemes gondolkodással nézik a jobbágyság helyzetét: *Klauzál*, ki 1834-ben a botozásról úgy szól, mint »égbekiáltó licentiáról, mit valahára meg kell zabolázni«;²⁾ *Bezerédy István*, ki 1838-ban elsőnek köt örökváltsági szerződést medinai jobbágyaival, s első sorban maga *Kölcsey* is. (L. O. gy. naplója, Vadászlak: börtönrendszerünk ellen az első irodalmi támadás.) *Berzsenyi* valamivel conservatívabb: ő csak a tagosítást, a helyes népnevelést, a botozás mérséklését s az emberséges bánásmódot tartja célravezető eszköznek a jobbágyság érdekében, de felszabadításukra távolról sem gondol. (L. A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól, 1833.)

Egy évtized újból hatalmasan előbbre viszi a democratizmus ügyét. Íróink egyre panaszosabban, egyre élesebben, izgatóbban írják le a nép szenvedéseit. *Katona Bánkbánja*, e hosszú ideig nem ösmert remek, a harminczas évek végén már diadalait üli,

¹⁾ Marczali: Legújabb kor. 278.

²⁾ Lásd erről Deák beszédeit is: 1833. máj. 2., 1835. nov. 17., 1836. márc. 17.

s Tiborczának keserű panasza kifejezi saját kora jobbágyainak elkeseredését is. *Kisfaludy Károly* már *Stibor vajdában* (1818.) sötéten festi a zsarnok bűnét s kegyetlen bűnhődését; parasztjai s a lágyszívű Rajnáld csupa Rousseaui mondatokban fejtegetik a jogegyenlőséget s fakadnak ki a zsarnok ellen. Gaalhoz irt levelében nem is tiltakozik ama közhit ellen, hogy benne »a magyar paraszt nyomatását akarom a világnak hirdetni«. A *Zách nemzetség* is — mint maga bevallja — »az aristokratizmus ellen van.« *Eötvös* egész élete, egész írói munkássága teljesen ez ügynek van szentelve. Az írói hivatás czéljának kifejezetten e nemes czélokért való munkálkodást tartja. Nem tud irni egy sort sem e tendentia nélkül. (Vár és kunyhó, Karthausi, A falu jegyzője, Magyarország 1514-ben stb.) A hatalom egyik fő visszaélése, a gyakran igazságtalan s mindég embertelen börtönrendszer ellen nem csak a *Falu jegyzőjével*, de csaknem egy évtized óta két röpiratával is küzd, (Vélemény a fogházjavítás ügyében 1838., s Fogházjavítás 1842.) követve Kölcseyt, ki már egyik novellájában (A vadászlak) leírta a borzasztó megyei börtönéletet. E tekintetben követik Eötvöst az ekkor már népszerű Szigligeti, s a negyvenes évek kedves novellistája, Kúthy Lajos is, *Szigligeti a Két pisztolyban* festi a börtönéletet, *Kúthy* — hogy csak pár példát hozzak — a *Két elítélt* (Honderű, 1843.) s *Arthur és Jenő* (Emlény, 1841.) novelláiban is. A Két elítéltben egészen Eötvös modorában ír le egy megyei kihallgatást, az ártatlan igazságtalan elítélését, s a halálbüntetés ellen szónokol; Arthur és Jenőben a gyermekkora óta üldözött jobbágyfiu s a gyermekkora óta kényeztetett zsarnokká nevelt földesúr története izgat az úri rend kiváltságai ellen az ember »természetes jogaiért«.

Ez időben (1838. decz. 27. óta) adták *Balog Lúdas Matyiját* is, mely — bármennyire kiforgatva van is eredeti alakjából — mégis igen sok izgatót rejt magában. Az átalakított cselekvény, a tündéries machinatio daczára elvégre mégis csak az történik benne, hogy a szegény parasztfiu boszút áll a hatalmas Döbrögin, s azt nyílt színen két ízben jól elvereti. A *Századunk* kritikusa, a nemesi kiváltságokra féltékeny *gróf Fáy István* jókor észreveszi ezt. »Nekem megvallom, Lúdas Matyiban igen nem tetszik az, hogy a földesúr előbb jól megkinoztatik és megveretik, s egy két szempillantás múlva jön az ispány jelteni a parasztoznak, hogy a dézma és robot el van engedve. A hír szájrul szájra menvén az effélék a föld népére nem jó benyomást tesznek.«¹ Ezen kívül Balog darabjában sok gúnyos, izgató kifejezés van a hatalmaskodó rend ellen. Igaz, hogy ezeket a censura egytől-egyig kérlelhetetlenül törülte, azonban ezt aligha vehették figyelembe színészeink, különben nem panaszkodhatnék ugyan csak Fáy gróf a »sok satyricus kifejezésekről az aristocratia és földesurak ellen«, miket

¹ Századunk, szerk. Orosz József. 1840. évf. 102. o.

e szerint mégis csak elmondottak. Így hát a censura törlései körülbelül tájékoztatnak ez izgató kifejezésekről. Egy-kettő közülök hagyományos hazafias phrasis: »Magyar a magyarnak ellensége, de ne bántsd a magyart, és ő a legjobb ember a világon.« Vagy midőn Döbrögi az olaszosan beszélő Matyinak így szól: »Magyarul beszéljen; ha nem: kotródjon ki városomból, úgy is elég kenyérvesztegető van, ki nem tud magyarul«. Van e mellett pár elég ártatlan vonatkozás a magyar nemzeti hibákra. Azonban nem egy vonatkozás közvetlenebb s élesebb. A földesúr minduntalan ötven botot ígér (a censor természetesen óvatosan kitörli); az ispán az őszintén gondolkodó Ilust így feddi: »Hadd el a gondolkodást, jobb lesz; itt nálunk beszélni szabad, de gondolkodni nem«; Döbrögi »méltóztatott a jobbágyság új törvényzikkait említeni, végre mely belátása a sonkás tésztán nyugodott meg«; a jobbágyok szenvedéseikért avval vigasztalódnak, hogy ha urok »visszaél hatalmával, feleljen azok előtt, ki néki a hatalmat adta«, a robotba hajtott paraszt keserűn énekel:

»Robotom rég kiszolgáltam.
Mégis legelsőbb kiálltam.
Péter bátya sok ami sok.
Ugy hajtának e tátosok.
Régi idő elmult már,
Mikor itt volt a tatár,
Az kinzá így rabjait,
Szegény hazánkfiait.

E pár idézet mutatja, hogy a tönkrealakított cselekmény daczára maga a tárgy mint vonzza magához az izgató demokrata eszméket.

Beköszönt ezután a negyvenes évek izgalmas kora, előre vetve a bekövetkező nagy események fényét s árnyait, mit a politikában Kossuth, a költészetben Petőfi fejez ki leghatalmasabban. *Kossuth Pesti Hírlapja* (melynek mindjárt első évfolyamában négy erőshangu vezércikk¹ izgat a botozás ellen) veti fel a legtöbb reformgondolatot s terjeszti a fogékony közönségben. Az irodalmon feltűnően meglátszik e haladás. *Vajda Péter* még panaszosan látja az osztálykülömbőség okozta boldogtalanságot Mária és szerelmese. Jogfi, a szegény jobbágyfiú között; *Tompa* szive még sajog és elszorul, mikor *Karácsonkor* (1845) hallja a temploméneket: »Legyen szabadság a raboknak,« s az »árva népre« kell gondolnia; — de már *Arany* az *Elveszett Alkotmányban* éles satirával ostorozza a nemesi megyerendszert, s büszkén festi az ereje tudatára jutott nép emelkedését, önérzetét *Toldi Miklós* történetében. A sokáig elnyomott, üldözött nép, mely 1848-ban végre felszabadult s egyenjogúvá lett: a maga sorsát a saját büszke emelkedését olvashatta ki Arany költeményéből.

¹ 1841. évf. 7. sz.: Szelid tortura; 26. sz. Bot, vessző, korbács; 35: Ismét egy ütleget virtuóz; 39. sz.: Bot for ewer!

Ez óriási átalakulás mámorát, rajongását tükrözi vissza *Petőfi* költészete. Mint minden nehéz küzdelem után: a diadal első perczeiben nála is az öröm féktelen ujjongásban, a jogos harag féktelen gyűlöletben tör ki. A hosszú küzdés után megnyert diadal valósággal mámorossá teszi; az elnyomottak százados gyűlölete egyesül oly rajongó szabadságszeretettel, mely mintha századokra biztosíthatná a kivivott diadalt. E költészetben minden superlativus: rajongó szabadság- és népszerűség, féktelen és vak gyűlölet ezek ellenségei ellen. Csupa izzó szenvedély, semmi megfontolás; túlárado diadalmámor, vagy — saját szavait használva — »szilaj, veszett gyűlölet, mitől keble, mint a tenger dagad«! — Semmi mérséklet, semmi tárgyiaság; lelkén csak e két hatalmas szenvedély viharzik, s viszi, ragadja magával a költőt, nem fontolgatva, nem tekintve semmire, átkot és áldást szórva, mint szór villámot s hoz friss levegőt a nehéz léget megtisztító fergeteg. Szenvédélye túlzott, szinte igazságtalan; nem tűr meg mást, mint saját meggyőződését:

»Egy vallás van a földön: szabadság!
Aki mást vall, rettentően lakol.

Ez az ő egyetlen szentsége, e százszor szent égi szabadság harsány himnusait zengi ő, érette akar élni s halni a harcmezőn. Mindent, ami ez ellen van, gyűlöli »szilaj, veszett gyűlölettel«. Életének egy fő célja van: »a zsarnokság ellen küzdeni«. »Csak a zsarnok és szolgálélek: e kettő az én ellenem.«

A nép küzdelmét nem tekinti tárgyilagosan, történelmi szempontból; merészen általánosítja azt, s évezredek, örök idők óta tartó harcot lát benne a »jók s gonoszok« között. A szabadság kardja végtelen idők óta küzd a szolgaság láncaival; e harc az egész világ célja, mert csak a szabadság vezet a boldogsághoz, s e küzdelemben a nép részén van az igazság fegyvere. Teljes egyenlőség: ez *Petőfi* ideálja. »Nem ismerék nálamnál kisebbet, nem ismerék nálamnál nagyobbat.« Ezért rajong úgy a »dicső respublicáért«, »republicanus vagyok s az leszek a föld alatt is, ott a koporsóban«!

Ez általános rajongó szempontból folyik féktelen gyűlölete a királyság, a nemesi- és főrend s különösen a papság iránt. Innen végtelen gyűlölete Ausztria ellen is; a harcot közte és hazánk közt az igazság és gonoszság közötti harcnak általánosítja. Gyűlölete itt valóban határtalan.

Látjuk, hogy a democrata eszmék egy század óta fejlődve, elnyomatásuk daczára diadalt érve, mint válnak féktelen gyűlöletté *Petőfi* lantján. Valóban, csak *Petőfi* óriás lelke bírja el e rémuralom korabeli gyűlöletet, csak az ő lángesze s a végtelen bensőség, őszinteség feledtetik ez érzések kegyetlenségét, a kifejezések féktelenségét. *Petőfi* hangja a vérben tobzódó francia forradalomé, a mi átalakulásunk pedig negyvennyolczban vérnélküli

volt, s véres harcainkat sem a democratizmus, hanem a nemzeti függetlenség védelmében vívtuk.

Igy fejlődnek a democrata eszmék egy század óta a magyar irodalomban, homályos utópiákból, kemény megpróbáltatásokon keresztül lassú emelkedéssel fényes diadalukig. Ott áll ez irányművek sorozatában Lúdas Matyi is, két korszak határán; az egyik merész ábrándok után vérben tünt le, a másik a maga humánus reformjaival, lassú, megfontolt javítgatásaival még be sem köszöntött. Az ijedség e némaságában egymagára hagyva Lúdas Matyi az első és sokáig egyetlen szózat, mely az elnyomottak érdekében szól. Első, mely a nép jogos boszújára int, mely emberies bánásmódot ajánl, mely együtt érez a méltatlanul elnyomottakkal. Mások csak hosszú idő múlva merik leírni szenvedéseit, s tiltakozni a hatalmasok zsarnoksága ellen. Fazekas alig pár évvel a Martinovics-összeesküvés fenyegető példája után, évekkel mások előtt látja és megéri a nép nehéz sorsát, s van bátorsága a könnyű tréfa leple alatt levonni komoly tanulságait is. A XIX-ik században Lúdas Matyi az első magyar mű, mely az elnyomott népért iratott. Irodalmi becse mellett ez adja meg nem csekély történeti értékét.

BIBLIOGRAPHICUS ADATOK

Fazekas Mihályhoz.

- Ferenczy-Danielik*: Magyar írók, Pest. 1856. I. k. 135. l.
 Dr. Constant von *Wurzbach*: Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich. IV. k. (1858). 155. l.
 Kulini *Nagy Benő*: Debreczen irodalomtörténetének rövid áttekintése. Kulini Nagy Benő szerk. Csokonai Album, Debreczen 1861., 42., 223., 238., 249. ll.
Egyetemes Magyar Encyclopaedia: Kiadja a Szent-István-Társulat 1870. VIII. k. 185. l.
Szücs István: Szabad királyi Debreczen város történelme. Debreczen. 1871. III. k. 918., 979. ll.
Mátray Lajos: Fazekas Mihály élete és munkái, felfedezett ismeretlen verseivel. Budapest-Debreczen, Lampel Róbert, 1888. 8°, 180. o.
 Pallas Nagy Lexicon, VI. k. 739. o. *T(óth) L(őrincz)*: Fazekas Mihály.
Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. k. 226—230. l.
Nagy Iván: Magyarország családai. Pest. IV. k. (1858). 134. o.
 Születése: Debreczeni ref. egyház születési anyakönyve, V. k. 86. l.
 Debreczeni collegiumi subscriptionalis könyv 530. l.
 Levele Csokonaihoz: 1802. febr. 17. Akadémiai kéziratár: Magy. Irod. levelezés, 4. r. 155. sz. XI. sz. levél.
 Csokonai halálára irt verse: Magyar Kurir, 1805. 235. o.
 Fazekastól: Ref. énekeskönyv, 127. dics.
Kálmán Farkas: Éneklókar. Budapest, 1880. 19. l.
Csokonai: Főhadnagy Fazekas Urhoz. *Csokonai Vitéz Mihály* nevezetesebb poetai munkái, kiadta Márton József, Béts, 1816. 218. o.

- Fazekas verse Kazinczyhoz Iphigenia születésére: 1805. aug. 20.
 Váczy: Kazinczy-levelezés, III. 414.
- Fazekas levele Kerekeshez; Delejtű (megj. Temesvár), 1859. 286. l.
- Fazekas levele Fodor Gerzsonhoz: 1826. ápr. 22. Abafi: Figyelő,
 V. k. 391. l. Közli Hoffer Endre.
- Egy nyári estve*: Közli Kazinczy. Hébe, 1825. 230. l.
- Halála: Debreczeni ev. ref. egyház halálozási anyakönyve, V. k. 421. l.
- Nekrologok: *Kultsár István*: Hazai és Külföldi Tudósítások. 1828.
 20. szám, 153. l.
- Magyar Kurír*, 1828. 18. sz. márcz. 4. 142. l.
- Tudományos Gyűjtemény*, 1828. III. k. 127. l. Közli —r —y
 (Vörösmarty?)
- Tíz versét közli *Ináncsi Pap Gábor*: Koszorú, 1830. 65—72. ll.
- Csak az *Édes Druszámm* cz. (70. l.) nincs meg a Lovász-féle gyűjteményben.
- Toldy F.* bírálata Lovász gyűjteményéről. D. Schedel F. *Figyelmező*, II. év. 1838. 1. sz. 8. hasáb.
- Anakreoni dalairól: *Ponori Thevrewk Emil*: Anakreon. (Akad.
 Görög és latin remekírók.) 1885. 132. o.
- Erdélyi János*: Pályák és Pálmák, 227. o.
- Kertbeny K. M.*: Album Hundert Ungrischer Dichter. Dresden u. Pest,
 1854. 62. o. Hortobágyi dal fordítása, Fazekas (hibás) életrajza u. i. 498. o.
- Fazekasnak tulajdonított (hamisan): »Pórdiadal Hősköltemény
 Fazekas Istvántól, a classicus Ludas Matyi írójától. Közli Kassai Ignác.«
Ústökös, 1878. márcz. 31. Jankó János egy képével.
- Fazekas Mihály »Ludas Matyi«ja. Vasárnapi Ujság. 1884. aug.
 17. (XXXI. évf. 33. sz.)
- Id. Szinnyei József*: Fazekas Mihály és a Ludas Matyija. Főv.
 Lapok 1888. 300. szám.
- Gerőcze Sándor*: Ludas Matyi. Budap. Hirlap, 1890. 129. sz. (máj. 11.)
- Toldy Ferencz*: Költészet története, 405.
- Imre Sándor*: A magyar irodalom és nyelv rövid története.
 Debreczen, 1865. 197. l.
- Haraszi Gyula*: A Debreczeni kör költészete. Abafi: Figyelő. V. k.
- Beöthy Zsolt*: A magyar nemzeti irodalom története. 1888. I. k. 131. l.
- Beöthy szerk.* A magyar irodalom története. (Képes.) 1896. II. k. 94. l.
- Kardos Albert*: A debreczeni kör. Debreczeni Ellenőr, 1894. febr. 10.
- J. Kont*: La Hongrie litteraire et scientifique. Paris, Ernest Leroux.
 1896. 87. l.
- Mátray Lajos*: A Ludas Matyi költőjéről. (Helyreigazítások.)
 Főv. Lapok XXV. évf. 308. sz. 1888. nov. 3.
- Id. Szinnyei József*: A Ludas Matyi költőjéről. Főv. L. 1888. 307. sz.
- Mátray*: Főv. L. 1888. 308. sz.
- Főv. Lapok. 1888. 309., 335. sz.
- Mátray* könyvének ismertetése. Főv. L. 1888. 321. sz.
- Mátray Lajos*: Fazekas Mihály mint katona. Főv. L. 1888. 324. sz.
- »Fazekas Mihály élete és munkái. Irta Mátray Lajos.« Ösm.
Egyetértés, 1888. decz. 2. 10. oldal.

- Lázár Béla*: ösmerteti Mátray könyvét. Föv. L. 1888. decz. 11.
Kelemen Béla ösm. Mátray könyvét: Egy. Phil. Közl. XIII. évf. 1889. 148. 1.
Balassa József: Ányos és nem Fazekas. (Felfedezett »ismeretlen« versek). Föv. L. 1889. 93. sz. 309. o.
Döbrögi Balázs: A megbosszult Döbrögi (Fazekas Mihály szelleméhez). Föv. Lapok, 1889. 46. sz. 335. 1.
Sebestyén Gyula Mátray könyvéről: Egy. Phil. Közl. 1889. 376. 1.
Sebestyén Gyula Mátray Ludas Matyi kiadásáról. Egy. Phil. Közl. 1891. 426. 1.
Mátray válasza Sebestyénnek: Egy. Phil. Közl. 1891. 686. 1.
Váczy János: Az Arcadia pör. Irodalomtört. Közlemények, 1896. II. f.
Kis János levele Kazinczyhoz. Váczy: Kazinczy levelezése. IV. 416.
Cserey Kazinczyhoz; K. L. IV. 399.
Kazinczy Fazekasról Szentgyörgyinek. K. L. III. 260., 280.
Kazinczy Fazekasról Nagy Gábornak K. L. 1805. febr. 18. márcz. 6.
Kazinczy Cserey Farkashoz; 1806. máj. 21. K. L. 928. sz. levél.
Kazinczy Szentgyörgyinek: 1807. jul. 5.
Kazinczy Csereihez: 1807. máj. 1.
Kazinczy Fazekasról: IV. k. 362., 365., 397., 424., 433. ll.
Kazinczy Fazekashoz: 1806. okt. 9. K. L. IV. 356.
Kazinczy Nagy Gábornak: 1806. szept. 29. IV. k. 340.
Fazekas Kazinczynak. 1806. szept. 23. K. L. IV. 320.
Fazekas Mihály (F. M.) Debreczen védelme. *Hazai Tudósítások*. 1806. 311.
Kazinczy: Végső szavam a Debreczeni pörben. *Hazai Tudósítások*. 1807. 52. o.
Kazinczy cikke az Arcadia pörben. *Hazai Tudósítások*: 1807. 44. o.
Szemere Pál: Észrevételek Arcadiáról. *Hazai Tudósítások*. 1807. XXIII. sz. Toldalék.
Kazinczy: Pályám emlékezete. Abafi, Nemz. könyvtár, III. k. 52—53. 1.
Desseuffy József gr. levele Ludas Matyiról: *gr. D. J. irodalmi Hagyományai*. II. k. 62. o. Kazinczy-Desseuffy levélváltása a Ludas Matyiról: u. o. II. 51., 55., 62. ll.
Domokos Lajos halála: *Kazinczy: Magyar Pantheon*. 377. (Abafi kiad.)
Fábián Gábor: Adatok Somogyi Gedeon életéről. Abafi: Figyelő. I. 1876. 15. 1.
Békési Emil: Ki irta a Mondolatot. Abafi: Figyelő. IV. 126. 1.
Takáts Sándor: Részletek a nyelvújítási harcz történetéből. *Katholikus Szemle*, 1890. 703. 1.
August Kanitz: Geschichte der Botanik in Ungarn. Hannover, 1863.
Cserey Kazinczyhoz: K. L. 1806. máj. 3.
Toldy kiadása: *Csokonai munkái*, 1846. Jegyzetek, 944. o.
Fialovszki Lajos: A természetrajz műnyelvéről. *Nyelvőr*. VI. 550.
VII. 79. A népbotanika poezise. *Nyr.* VIII. 413.
Arany (Szalontai János): Észrevételek. *Nyelvőr*. VII. 455. Hátrahagyott Iratai II. 368—382.

- Imre Sándor*: Beóthy (Képes) ir. t. II. 186.
Vajda Viktor: Két elfeledt magyar tudós. Vas. Ujs. 1869. XVI évf. 546. l.
 Diószegi és Fazekas emlékoszlopa. Bicsérdi János rajza: Vas. Ujs. 1869. 545. l. Ugyanez: Beóthy (képes) ir. t. II. 93. l.
Dugonits: Magyar példabeszédek és Jeles mondások. 1820.
Erdélyi: Közmondások. II. 273.
Ballagi Mór: Magyar példabeszédek és közmondások. 1850. 282. l.
Dr. Margalits Ede közmondásgyűjt.
Szabó Ernő: A házi állatok a magyar szólásokban. Nyr. 1894. 354. l.
Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág. 1896. Athenaeum.
 IV. kötet 135—139. II: Lúdas Matyi.
Jókai Mór: Üstökös. 1866. máj. 5. »Repülő Mondatok.«
Tóth Béla: Szájrul-szájra. 1895. 198. l.
 »Az alpesi bölts« eredetije: *Oeuvres de M. de La Harpe, Paris, Chez Pissot. 1778. Tome II. 76.: Le philosophe des Alpes Ode 1763. Szépirodalmi Szemle I. 348.*
Weszely Ödön: Fazekas »Ludas Matyi«-járól. Magyar Szemle, 1891. 542. l.
Kozma Andor: Ludas Matyi. Nemzet, 1891. 90. sz.
Kardos Albert: Ludas Matyi a külföld népmeséiben. Egy. Phil. Közl. 1894. 444. l.
Katona Lajos: Ludas Matyi. Pesti Napló, 1894. ápr. 14.
Halász Ignác: Magyar népmese a norvégoknál. Pesti Napló, 1894. ápr. 5.
Douins de Lavesne: Roman de Trubert. Histoire Litteraire de la France, ouvrage commencé par des religieux Benedictins de la congregation de saint Maure, et continué par des Membres de l'Institut. Tome XIX. Suite du treizieme siecle. Années 1256—1285. A Paris, Chez Formin Didot. 1838. 734. s. k. II.
Mon oncle Benjamin fordítása: Béni bácsi. Ford. *Bodor Kornélia*, Ország Világ. 1896. (Német fordítások: *Saar Károlytól*: Spemann, 205. sz. 8°, 236. l. *H. Denhardt*. Reclam, 1952—3. sz. 16°, 258. l.)
Balog István darabja. »Ludas Matyi tüneményes énekes vígjáték 3 felvonásban, Irta Balog István, Muzsikáját szerzette Szerdahelyi József.« Kézirat: Nemzeti színház. 1838. és 1855-ből.
Jelenkor, 1838. 103. sz. 409. l.
Fáy István grf.: Századunk, 1840. 102. o.
Dobrossy István: Jelenkor, 1840. 90. sz. 357. l.
Fáncsy Lajos: Szükséges észrevételek. Társalkodó, 1840. 98. sz. Vasárnapi Ujság. 1869. 626. l. (Szerdahelyi nekrológiájában.)
Szigligeti Ede: Gaal József emlékezete. Kisf. Ts. Évl. Uj. III. 267.
Szigligeti Ede: A dráma és válfajai. Kiadja a Kisf. Társ. Budapest 1874. 303., 311., 493., 499. l.
Tatár Péter: Ludas Matyi élete és kalandjai. Tündéries szép história. Budapest. Rózsa Kálmán és neje kiadása.